

Анотації

Тиганій К. А., Тхоржевська Т. В. Евреи в Одесском городском самоуправлении в XIX веке.

В статье на основании законодательства Российской империи и данных, опубликованных в издании справочного характера “Новороссийский календарь” анализируется участие евреев в Одесской городской думе и ее отдельных структурных частях — Ремесленной, Мещанской, Купеческой управах на протяжении XIX века.

Tiganiy K. A., Tchorjevskaya T. V. Jews in Odesa municipal council in the 19th century.

The article deals with participation of Jews in the work of Odesa municipal дума and its separate structural parts — industrial, bourgeois and merchant departments. The analysis is carried out on the basis of Russian empire legislation and data published in the issues of New Russian calendar.

Ю. В. Хитровська

ПРАВОБЕРЕЖНЕ ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Унікальна місія православ'я в Україні полягає у його потужному непересічному впливові на духовне становлення та всебічний розвиток суспільства. Протягом всієї вітчизняної історії і особливо на її переламних етапах православна церква виступала у ролі впливового соціального явища, за участю якого відбувалися суспільно-політичні процеси фундаментальної ваги. Серед таких процесів можна назвати український національний рух XIX — початку XX ст. Історія цього руху без урахування місця православного духовенства у ньому була б неповною, а отже неадекватною. Отож, постає необхідність дослідження піднятої проблеми. До того ж її актуальність підкріплюється й реаліями сучасного життя, адже доба релігійного ренесансу в Україні із притаманним їй пошуком нових шляхів участі церкви у національному відродженні вимагає пошуку конструктивних історичних паралелей.

Метою даної статті є неупереджений аналіз історичної обумовленості, характеру і наслідків участі українського православного духовенства в українському національно-визвольному

русі XIX –початку XX ст. Огляд наявної наукової літератури дає змогу виділити кілька концептуальних підходів до оцінки ролі православного духовенства в українському відродженні кінця XIX — початку XX ст. Перший із них — російський великоцерковний, який відкидає існування окремих слов'янських релігійно-національних об'єднань у межах єдиної РПЦ, в тому числі і українського. Серед дослідників цього підходу зокрема варто виділити М. Нікольського [1]. Другий — радянський атеїстичний. Його прибічники уникали розробки української церковно-національної проблеми, хоча і визнавали її наявність. Серед представників цього підходу згадаємо, зокрема, Є. Грекулова [2]. Третій — так званий український православний. УПЦ розглядається в його руслі як самостійна релігійна організація, як єдина національна церква для українців, а Українська греко-католицька церква сприймається ним як інституція чужорідна (М. Грушевський, І. Огієнко, Д. Дорошенко та ін. [3]). Навпаки, четверта — греко-католицька концепція, до кінця національно визнає в Україні лише УГКЦ, вважаючи вітчизняну православну гілку частиною російського православ'я (К. Панас, І. Ортинський та ін. [4]). І лише п'ята — українська християнська концепція, підкреслює рівнозначність та національний характер обох українських церков — греко-католицької і православної, визначаючи об'єктивне ставлення до них (А. Колодний, П. Яроцький та ін. [5]).

Для висвітлення порушеної проблеми не можна оминати увагою монографії таких дослідників як Стоколос Н. Г. “Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX — I половина XX ст.)”, Катренко А. М. — “Український національний рух XIX ст.”; Колесник В. Ф., Надтока О. М. — “Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кін. XVIII — поч. XX ст.). Окрім наукової літератури, автор використав у даній статті окремі архівні документи та мемуарні матеріали.

У першій половині XIX ст. на Правобережній Україні не лише наростав польський національно-визвольний рух, а й зароджувався український національний рух. Діяльність польських патріотів на початку XIX ст., і особливо під час національно-визвольного повстання 1830 — 1831 рр. проти російського самодержавства, безперечно, вплинула на зростання національ-

ної самосвідомості й серед українського населення. Сучасні історики, які займаються дослідженням українського національно-визвольного руху, виділяють три етапи його розвитку, перший із яких припадає саме на кінець XVIII — середину 40-х років XIX ст. (його вважають початком нового українського національного відродження і називають культурницьким: поодинокі українські дворяни зверталися до історії й культурних надбань українського народу). Другий етап цього руху охоплює 40-ві — 90-ті роки XIX ст. Його називають політично-культурницьким. Він був започаткований політичною поезією Тараса Шевченка та програмними документами і діяльністю “Кирило-Мефодіївського товариства” й продовжений діячами українських громад 60–90-х років XIX ст. На цьому етапі українська інтелігенція виношувала ідею поновлення української державності, із урахуванням здобутків тогочасної європейської політичної думки, здебільшого у формі слов’янської демократичної федерації чи автономії у складі Росії. Третій етап українського національного руху розгорнувся на початку XX ст. і завершився українською національно-демократичною революцією 1917 року. Його можна назвати політичним. Він характеризується появою та активною діяльністю українських політичних партій, реалізацією ідеї про політичну автономію України [6].

Після входження Правобережної України до складу Російської держави і послаблення там національного гноблення поляками наприкінці XVIII ст. у багатьох українців з’явилася надія, що під егідою Росії вони матимуть можливість задовольнити свої національні інтереси. Бачення такого розвитку вітчизняної історії створювала підтримка російським урядом православної церкви та його боротьба із польським патріотичним рухом. Потрібен був час, щоб насправді шовіністична великодержавна політика самодержавного режиму в краї, немов дим, розвіяла ці ілюзії.

Втративши свою дворянську еліту внаслідок асиміляції її імперською культурою та служінням самодержавству, українське суспільство фактично не мало національної інтелігенції. Тимчасово її заміником служило православне духовенство. На жаль, слідів його участі в українських національних змаганнях на цьому етапі в архівних матеріалах виявити не вдало-

ся [7]. Це, мабуть, пояснювалось тією обставиною, що, по-перше, на початку XIX ст. український національно-визвольний рух ще перебував у ембріональному стані. Більше того, навіть у 70–80-х роках XIX ст. сучасникам здавалося, що українська національна ідея ще спить. Так, тодішній єврейський мемуарист Г. Б. Сліозберг писав, що “при цілковитій відсутності в тодішньому малоросійському суспільстві будь-яких сепаратистських прагнень ще не було і натяку на українську самостійність, пророком якої пізніше став Грушевський” [8]. Звичайно, мемуарист, поза сумнівом, перебільшував національну індиферентність українського населення. До початку XX ст. масового національно-визвольного руху в Україні, у тому числі на Правобережжі, дійсно не було, проте національна ідея вже жила, розвивалася і міцніла, про що незаперечно свідчить діяльність кирило-мефодіївців, членів полтавської масонської ложі “Любов до істини” та київської масонської ложі “Об’єднаних слов’ян”, деяких інших таємних організацій, гуртків і груп. По-друге, за історичними мірками пройшло мало часу після приєднання Правобережної України до Російської імперії, тому серед правобережного православного духовенства у першій половині XIX ст. не могло виникнути бажання брати участь у національних змаганнях, які зводились до боротьби проти колонізації й покатоличення і не ототожнювались з мирянами-одновірцями. По-третє, православна церква була надмірно одержавлена, цілковито контролювалася владними структурами, її життя чітко регламентувалося зверху. По-четверте, саме правобережне православне духовенство після десятиліть поневірянь, приниженого становища у Речі Посполитій, готове було служити “вірою і правдою” російському самодержавству, одержуючи від нього надійний соціальний захист, матеріальну підтримку і певні привілеї. Особливо це стосувалося ієрархів, котрих, як і українську старшину, царська влада спокусила перспективою блискучої духовної кар’єри, наданням різноманітних привілеїв, прав, прирівняних до дворянських. Парафіяльне ж православне духовенство, поставлене у церковно-дисциплінарну і матеріальну залежність від духовного начальства, орієнтуючись на нього, не могло відігравати самостійної ролі у суспільно-політичному житті. До того ж, старше покоління православних душепастирів, більш пройняте національним ду-

хом, змінилося новим поколінням священнослужителів, які пройшли змосковщену школу, де їм прищеплювали неприйняття українських національно-релігійних традицій та відданість самодержавству. Ці священники у “шовкових рясах” прагнули лише одного — блискучої духовної кар’єри й заможності, тому до українського національно-визвольного руху вони, як правило, ставилися недовірливо, навіть вороже.

Тотальне імперське панування на теренах України породило у багатьох українців відчуття того, що у далекій столиці “всемогутній” і “везнаючий” імператор творить їхнє життя, що рідні українські землі — це лише частина великого цілого — імперії. З появою цих оманливих відчуттів слабнула відданість рідному краю, затьмарювалось усвідомлення української самобутності. Православних священно- і церковнослужителів, на відміну від католицького та уніатського духовенства, яке брало активну участь у польському національно-визвольному русі, мало цікавили українські справи. Вони не стали тим консолідуючим ідеологічним чинником, яким була католицька церква для поляків у їхніх національних змаганнях.

“Будителями нації” для українського суспільства стала невелика група ентузіастів, які самі визначали для себе суттєві складові української національної самобутності. За соціальним походженням це були окремі вихідці із козацької старшини, міщани та сини священників. Окрім цих національно свідомих ентузіастів у аграрному, провінційному суспільстві України не було соціальних верств, сприйнятливих до нових ідей. Потрібен був час для того, щоб твердження про те, що українці — це окремий народ, мова і культура якого варті того, щоб їх вивчати, не викликало серед самих же українців глибокого скепсису і зневаги, щоб зерна нової ідеології проросли серед якомога більшої частини суспільства, у тому числі і серед православного духовенства, яке залишалось виразником імперської ідеології і було байдужим до українського національного руху.

Розвиток українського національного руху на початку 60-х років XIX ст. і польське національно-визвольне повстання 1863–1864 рр. вплинули на релігійне та національне життя українців настільки істотно, що їх наслідки давалися взнаки аж до кінця XIX ст. Саме в цей час колишня тимчасова толерантність російських властей до українського культурно-про-

світницького руху швидко змінилася негативною реакцією на все українське, яке сприймалося урядом як прояв небезпечного для російської держави “українського сепаратизму”. Відверто цинічні пропозиції високопоставлених царських чиновників русифікувати українські землі з такою ж наполегливістю, з якою поляки намагалися полонізувати цей край в часи процвітання Речі Посполитої, отримали негайну царську підтримку. Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва 1863 року з його висловом — “не було, нема і не може бути ніякої української мови” досить влучно характеризує позицію російських властей того періоду щодо України, щодо її майбутнього [9].

Приватне листування ієрархів, що посідали українські православні кафедри, показує, що їх особиста точка зору в цих питаннях мало відрізнялась від офіційної позиції, яку займали російські власті та Священний Синод: у праві українського народу читати, писати, вчитися рідною мовою вбачали втручання у сферу політичних інтересів Російської імперії; ототожнювали із сплеском бунтівних ідей, запозичених із Європи, або ж зводили до банальних суперечок про “букви”. Так, схвалені церковними властями поради парафіяльним священикам щодо використання української мови у “Керівництві для сільських пастирів” зводились до того, що священнослужителям, “немає потреби поширювати барвисту говірку тільки тому, що два-три мільйони російських людей, під впливом сусідства чи історичних подій дещо відокремили мову старослов’янську і склали обласне наріччя, яке певною мірою перекручує мову більшості синів Росії. Оратор, що говорить в церкві на місцевому наріччі, слухачами сприймається якимось комедіантом, а не вчителем” [10]. Ці настанови мотивувалися потребами єдності національних інтересів Російської імперії, де народи, що мешкали на її території, незважаючи на національні особливості, мусили мати “одну душу і одну мову”. Звичайно, далеко не всі українські священики слідували цим рекомендаціям, але все ж змушені були ретельно приховувати своє справжнє ставлення до них. Антиукраїнська кампанія 60-х років XIX ст., розгорнута урядом, у тому числі й через церковні структури, використовувала подібну аргументацію. Так, згідно інструкції члена Синоду Київського митрополита Арсенія, складеної для духовенства в 1866 році, парафіяльні священнослужителі зо-

бов'язувалися пильно наглядати за причетниками, місцевими школами, способом думок і поведінкою шкільних викладачів і негайно доповідати “куди слід” про всі випадки “неблагонадійності”, тобто виконувати суто поліцейні функції, введені ще петровським Регламентом 1721 року [11].

Компліментарне ставлення до розвитку національної культури в Україні продемонстрував лише міністр народної освіти Головін. Він виступив за введення малоруської мови у нижчих школах та за поширення Євангелія в українському перекладі. В результаті на початку 1860-х років українофіли домоглися введення української мови в народних училищах вже не як додаткової, а як головної. Однак, прогресивні заходи Головіна зустріли рішучу протидію міністра внутрішніх справ Росії П. Валуєва та першоприсутнього члена Священного Синоду митрополита Ісидора. Саме їх позиція у ставленні до української мови відобразила офіційну точку зору щодо цього питання: від Валуєвського циркуляру 1863 року і до кінця 1870-х років національна мова українців зазнавала найбільших утисків і була приречена лише на провінційне існування [12].

Однак, незважаючи на понад столітнє російське асиміляторство, українське православне духовенство все ж змогло зберегти ознаки свого самобутнього національно-релігійного менталітету. Залучення кліру до процесу українського відродження початку ХХ ст. було зумовлено не лише реформаційними та революційними процесами, які відбувалися в Російській імперії, а й завершенням українського націотворення та активним розвитком світського українського національного руху. Тобто майже сформована українська нація прагнула відродити визначальні компоненти своєї національної ідентичності, до яких належала і національна церква.

Історичними передумовами національного піднесення українського духовенства були наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., по-перше, втрата Україною власної церковної автономії та тенденція до остаточного поглинання українського православ'я Російською православною церквою; по-друге, бажання духовного чину зберегти засади національно-церковних традицій українського народу. Водночас можливість реалізації кліром власних національних прагнень забезпечувалася наступними чинниками: етнографічним ґрунтом, на якому не переривався

процес зростання церковного патріотизму; глибокою релігійністю народжуваної української нації, яка традиційно відзначалася демократичною формою віросповідання; неприйняттям частиною духовенства і мирян політичного і церковного імперського устрою; досвідом, набутим служителями культу у відстоюванні національних, у тому числі і релігійних українських традицій.

Національне пробудження українського духовенства на початку ХХ ст. виявилось, перш за все, у церковно-культурній сфері. Визначальним аспектом його втілення стала українізація освіти, яка включала у себе такі головні компоненти: організацію духовенством Правобережжя таємних навчальних закладів, формулювання вимог впровадження українознавчих курсів страйкуючими семінаристами, підтримку патріотичним духовенством законопроектів стосовно відродження національної школи у Державній Думі, організацію духовенством нелегальних просвітницьких товариств. Намагання частини священнослужителів відродити українську школу почалося із діяльності нелегальних навчальних закладів, так званих таємних національних шкіл на Правобережній Україні, де здобували освіту не лише українці, а й поляки та чехи. Також українські священнослужителі виявилися причетними до створення нелегальних просвітницьких товариств, які діяли переважно на Лівобережній Україні [13].

За українізацію церковних шкіл висловилися масові селянські сходи та різні представницькі зібрання, що мали місце протягом всього 1905 року. Прикладом може слугувати Дублінський повітовий з'їзд на Волині, на якому його учасники вимагали українізації освіти. Але реально цей процес зрушився з місця під час страйків семінаристів, у вимогах яких значилось і мовне питання. Розпочавшись у жовтні 1905 року, вони охопили більшість семінарій України, в тому числі Подільську та Волинську. Результатами цих акцій протесту став, по-перше, дозвіл на використання "малоросійських книжок" у семінарських бібліотеках, по-друге, на відкриття 1906 року, за згодою Синоду, українознавчих курсів з мови, літератури та історії у Подільській семінарії. Українізація зачепила також церковні школи та бурси Вінниці та Тульчина [14].

Українське священство намагалося активізувати свою діяль-

ність також і у Державній Думі. Зокрема, у цьому напрямі особливо відзначилися думські депутати А. Гриневич, М. Сендерко, В. Сопуха, К. Волков, О. Трегубов. Їх приналежність до консервативного табору не завадила їм підготувати 1908 року законопроект “Про мову викладання у початкових школах із малоросійським населенням”. Хоча він так і не був реалізований, все ж цей законопроект показав наявне бажання священників-парламентаріїв українізувати школу, книжки та проповіді. У четвертій Думі про необхідність дискутування питання українізації освіти говорив єпископ Никон, який виступив із закликом захисту українських товариств і пропонував запровадити у школах Малоросії рідну мову та історію. “Без вирішення цього питання, — говорив ієрарх, — багата та красива, талановита і квітуча поетична Україна приречена на... повільне вмирання” [15]. Проте Никон був єдиним вищим церковним авторитетом, який наважився захищати українські інтереси в Державній Думі.

Першим із українських єпископів, хто відкрито перейшов на патріотичні позиції, був преосвященний Парфеній Левицький (1858–1922 рр.). Саме завдяки його наполегливості активно зростала національна самосвідомість подільського духовенства, а українська мова почала вільно використовуватися у початкових школах, у бурсах та в семінарії. Також Парфеній Левицький започаткував в Україні співпрацю церкви із місцевими громадами “Просвіти”. Однак, варто зазначити, що національно-просвітницька течія найповніше виявила себе тільки після подій лютого 1917 року. Тоді Полтавський, Подільський, Волинський та інші єпархіальні з’їзди констатували необхідність цілковитої українізації церковної та світської освіти, негайного створення національної богослужбової літератури, відновлення досліджень із вітчизняної церковної історії, церковного права, етнографії та фольклору [16].

Іншим напрямком національного церковного відродження стало виборювання права місцевого духовенства на українізацію богослужіння, адже протистояння навколо появи україномовного Святого Письма тривало понад 45 років. Головною умовою успіху цієї справи було видання Біблії та інших богослужбових книг українською мовою. Лише на початку 1906 року відредаговані та взаємодоповнені переклади

П. Морачевського, П. Куліша та М. Лободовського побачили світ. Незабаром українським Євангелієм користувалися вже всі семінарії України. Варто зазначити, що незважаючи на всі урядові намагання зрусифікувати духовні школи, семінарії та Київську духовну академію, вони стали осередками відродження України. У семінаріях створювалися гуртки, члени яких вивчали історію, літературу, етнографію України [17]. Частина священників на місцях самостійно перекладали окремі богослужбові книги і використовували їх у своїй проповідницькій практиці. Серед них особливо відзначилися о. Андрій Геращенко, К. Ванькевич, В. Гречулевич. Уперше після столітньої перерви стало можливим українське богослужіння, яке відбулося у Кам'янці за участю єпископа Парфенія, що головував у видавничій редакційній комісії. [18]. Українські єпархіальні з'їзди 1917 року підтвердили і проголосили курс на українізацію богослужіння [19].

Важливим аспектом церковного українофільства стало вшанування українських традицій та національної церковної історії. На початку ХХ ст. звернення до цих питань в Україні практикували як представники патріотичних рухів, так і антинаціональних. Перші вбачали у цьому один із засобів відродження української церкви (ліберальна група церковного оновлення, націонал-ліберали, очолювані єпископами Парфенієм і Никоном, окремі священники-патріоти: О. Маричев, А. Гриневич та ін.), інші — прагнули використати загальнонаціональне піднесення у власних інтересах (єпископат, партія “Істинно-руських малоросів” на чолі з архимандритом Почаївської Лаври Віталієм Максименком). Так, волинський відділ Союзу руського народу на чолі з архимандритом В. Максименком ініціював у 1912 році будівництво чернечого скиту та реставрацію церкви на місці загибелі 30 тисяч українських козаків під час Берестейської битви 1651 року. Ця акція носила відверто антипольський характер, проте, незважаючи на це, її ефект виявився глибоко патріотичним з точки зору українських національних інтересів. Але коли українські патріоти намагалися організувати власне українські акції, то реакцією російського уряду стали надзвичайно жорсткі репресії. Так, 1913 року за проведення панахиди пам'яті Тараса Шевченка та збір коштів на пам'ятник українському поету подільського священника

Олексія Маричева було притягнуто до суду. Після цього він потрапив під суворий нагляд поліції та благочинного [20].

Елементи культурно-національного відродження проявилися також у науковій діяльності духовних осіб (Ю. Сіцінський, С. Іваницький, А. Фатеев, І. Філевський), які сприяли розвитку краєзнавства і становленню наукових зв'язків із галицькою світською та церковною інтелігенцією. У сфері дослідження та популяризації української культури відзначилися деякі діячі церкви та викладачі вищих духовних учбових закладів. Відомий український громадський діяч О. Лотоцький у своїх спогадах згадував, що в роки його навчання у Київській духовній академії (1880-ті рр.) серед її професорів, росіян за походженням, знаходилися такі, що цікавилися українською історією. Особливо цим відзначився професор кафедри теорії словесності, іноземних літератур та історії літератури М. Петров (1840–1921 рр.) За твердженням Лотоцького, він не тільки сам досліджував українську старовину (перша праця відповідної тематики вийшла у трудах Київської духовної академії 1871 року під назвою “Про народні свята у Південно-Західній Росії”), але і спонукав до цього студентів. Щороку він пропонував для кандидатських дисертацій кілька тем, які вимагали від дослідників праці у місцевих архівах [21]. Також своєю просвітницькою діяльністю відзначився і колишній архімандрит, магістр богослов'я В. Орлов. За інформацією прокурора Окружного Суду (1875р.) цей церковний діяч писав “різні розповіді на малоруській мові і надсилав їх на села для читання серед українського селянства” [22].

Національний поступ українського духовенства не обмежувався лише культурницькою сферою, він був перенесений і у національно-політичну площину. Культурна і політична течії тісно переплелися, використовуючи спільну соціальну базу — окремих представників єпископату, сільських священно-церковнослужителів, семінаристську молодь, викладачів академії та духовних семінарій. Протидія русифікаторській діяльності офіційної церкви в Україні була ускладнена тим, що і український, і російський народи сповідували одне віросповідання — православне. Саме це позбавляло український національний рух можливості діяти під гаслами неприйняття і боротьби із чужою релігією. Тим більше, що українське православ'я не

мало тоді свого організаційно-церковного оформлення. Ось чому найкращим виходом для останнього стало виборювання права на церковно-національне самоврядування — автокефалію, адже вона відповідала автономно-федералістським прагненням українства. Такий варіант національно-церковної програми не суперечив стратегії більшості українських політичних партій, хоч їхній інтерес до відродження УПЦ був різним. Так, партії соціалістичного спрямування тільки у 1917 році стали на позиції автокефалії, хоча у публічних виступах заклик до церковного самоуправління висловлювався їх речниками ще з 1905 року. Серед них були самостійники-соціалісти та соціалісти-федералісти. Національні лідери (С. Петлюра, В. Садовський, В. Блакитний, Є. Терлецький та інші) добре розуміли потреби церкви, оскільки були або вихідцями із священицького середовища, або самі були вихованцями духовних навчальних закладів. Прихильніше до автокефалії поставилися українські ліберали: демократи-хлібороби та демократи-федералісти. Також створена 1905 року Радикально-демократична партія висловилася за повернення національних православних традицій. У ліберальних колах чимало провідних діячів мали церковне минуле. Так, лідер УРДП С. Єфремов був сином священика і навчався у Київській духовній семінарії, а ідеолог поступовців О. Лотоцький закінчив Київську духовну академію. Провідник націонал-радикалів М. Міхновський походив із прадавньої священицької родини, яка була пов'язана із богослужбовою практикою ще від часів гетьманування І. Мазепи. Разом із своїми прибічниками він прагнув до цілковитої незалежності української церкви. Радикалізація національно-релігійних гасел українських партій посилювалася із їх віддаленням від соціалістичної платформи [23].

Певна частина православного духовенства поділяла національну ідеологію партій соціалістичного спрямування. Зокрема, вінницька “сілська антиурядова група”, очолювана священиком П. Вікулом та С. Клементовичем. Вона пропагувала ідеї Революційної української партії, додаючи до них вимогу церковної автономії. Однак, більшість патріотичного духовенства віддавала перевагу ліберальним партіям [24]. Так, на Поділлі поділяв платформу демократичної партії і сповідував “повну автономію Малоросії з гетьманським правлінням” священик М. Борець-

кий, який у майбутньому посяде митрополичу кафедру УАПЦ. Завдяки зусиллям єпископа Парфенія національні прагнення серед населення єпархії настільки поширилися і зміцніли, що 1905 року, незважаючи на присутність губернатора, депутати єпархіального з'їзду слухали у хоровому виконанні гімн “Ще не вмерла Україна!”[25]

Однак, варто відзначити, що церковний національний рух за українське самовизначення значно поступався світському. Ілюстрацією цього є той факт, що на захист автокефалії УПЦ у парламенті лунали лише поодинокі пастирські голоси. “Вільної церкви для вільного народу” вимагав, наприклад, священник А. Гриневич у своїх публікаціях у думській пресі [26]. Власних церковно-політичних організацій українське духовенство не створило. Окремі представники духовенства брали участь у діяльності Союзу руського народу на Волині та Загальносемінаристській спілці. Ці організації уособлювали течії найрадикальнішого спрямування: перша тяжіла до націоналістичного чорносотенного руху, інша — до екстремістсько-революційного, пропагуючи терор як засіб ефективної боротьби. Пожвавлення серед українського духовенства викликала хвиля ліберального церковного оновлення. Особливо цей рух позначився на історії Харкова. Проте харківському гуртку священників-оновленців не судилося стати зародком української ліберально-церковної партії, оскільки його дії не могли знайти тоді відкритої підтримки в духовному середовищі. Отож, взаємопроникнення церковного і світського національних рухів в Україні не відбулося.

Варто відзначити, що після лютневої революції 1917 року патріотичне православне духовенство виступило ініціатором поєднання світського і релігійного руху у процесі відродження української державності. Однак українська влада формально проігнорувала церковний чинник національного державотворення. Тим самим фактично посприяла тому, що перевага була віддана російським церковно-православним чинникам, не зацікавленим у практичній реалізації української національної ідеї. У цьому зв'язку варто згадати позицію Київської духовної академії щодо українізації православних церков Південно-Західної Росії. Так, в оприлюдненій нею заяві мовилося наступне: “Вирішення українського питання, ініційованого Централь-

ною Радою і санкціонованого Тимчасовим урядом, безперечно призведе до політичного відокремлення України від Росії... Відособлення України від Росії у церковному відношенні неминуче послабить силу української церкви й полегшить тиск на неї войовничого католицизму, який вже виявив себе через виступи Львівського греко-католицького митрополита Андрія Шептицького, за планами якого вже почалася пропаганда автокефалії майбутньої української церкви, яка начебто існувала у цьому краї. Однак, її тут не було. За канонічними правилами, автокефалія можлива лише у окремого народу. Українці ж не є окремим народом. Отож, Київська духовна академія висловлює протест проти втілюваного у життя Центральною Радою вирішення українського питання і сподівається, що до її голосу приєднаються всі вихованці КДА, а також всі ті, кому не байдужі інтереси Руської православної церкви” [27].

Отже, національно-культурний рух українського духовенства, незважаючи на свою організаційну неформальність, поодинокі вияви та локальний характер, проникав у різноманітні сфери буття українського народу — від освіти до церковної архітектури, виявляв себе на різних рівнях — від парафіяльного до парламентського, залучав у свої лави не лише священиків, а й окремих представників єпископату. Він розквітав не лише на культурницькій ниві, а й поширювався на політичну сферу. Хоча українські політичні партії так і не змогли піднятися до розуміння потенційної ролі церкви в українському відродженні, а духовенство не сприйняло соціальну експресію молодих українських політиків, все ж варто зазначити, що зрушення в національно-культурному та політичному аспектах, здійснені українським православним духовенством на початку ХХ ст., стали предтечею відновлення Української автокефальної православної церкви. Водночас відроджуваний український релігійний компонент ставав невід’ємною складовою новоствореної української нації.

Джерела та література

- 1.Никольский Н. История русской церкви. — М., 1983.
- 2.Грекулов Е. Церковь, самодержавие, народ. — М., 1969.
- 3.Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — Вінніпег; Мюнхен; Детройт, 1962; Огієнко І. Українська церква: нариси з історії УПЦ. — У 2-х томах. — К., 1993; Дорошенко Д. Православна

- церква в минулому і сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940.
4. Панас К. Історія Української церкви. — Львів, 1992; Ортинський І. Стрижень українського буття. — Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991.
 5. Історія релігії в Україні. — К., 1999; Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні (Т. 3). — К., 1999.
 6. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. — К., 1998. — С. 11.
 7. Є дані, що у 80–90-х рр. XVIII ст. у Новгород-Сіверську, центрі одноіменного намісництва, існував український патріотичний гурток. До нього, зокрема, належали представники правобережного духовенства Варлаам Шишацький (ігумен, єпископ, учений богослов, прихильник автокефальної церкви) й Мельхиседек Значко-Яворський (архімандрит, колишній ігумен Мотронинського монастиря). Члени цього товариства прагнули відновити українську державність, розвивати національну культуру. (Катренко А. М. Вказ. праця. — С. 14). Однак, скоріш за все, ці духовні особи не виступали проти російського самодержавства, а зберігали віданість йому. Вони брали участь у роботі цього гуртка, щоб сприяти відродженню православ'я на Правобережній Україні після десятиліть гонінь владних структур Речі Посполитої.
 8. Евреи в России: XIX ст.: Паперна А. И. Из Николаевской эпохи; Ковнер А. Г. Из записок еврея; Слиозберг Г. Б. Дела давно минувших дней. — М., 2000. — С. 296.
 9. Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні (Т. 3). — С. 253–254.
 10. Цит. за: Там само. — С. 263.
 11. Там само. — С. 254.
 12. Колесник В. Ф., Надтока О. М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (к. XVIII — поч. XX ст.). — К., 2002. — С. 68.
 13. Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні (Т. 3). — С. 342–343.
 14. Там само.
 15. Цит. за: Там само. — С. 344.
 16. Там само.
 17. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX — I пол. XX ст.). — Рівне, 2003. — С. 70.
 18. Історія релігії в Україні. — С. 251.
 19. Там само.
 20. Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні (Т. 3). — С. 346.
 21. Колесник В. Ф., Надтока О. М. Вказ. праця. — С. 79.
 22. Там само.
 23. Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні (Т. 3). — С. 348.
 24. Там само.
 25. Історія релігії в Україні. — С. 255.
 26. Там само.
 27. ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 3872. — Арк. 20 зв. — 21.

Анотації

***Хитровская Ю. В.* Правобережное православное духовенство и украинское национальное движение в XIX — в начале XX ст.**

Опираясь на научную литературу и архивные материалы, автор исследует проблему участия православного духовенства Правобережной Украины в украинском национальном движении в XIX и в начале XX ст.

***Khitrovska J. V.* The Orthodox clergy of the right-bank Ukraine and the Ukrainian national movement in the late 19th — early 20th centuries.**

With reference to the scientific literature and archive documents the author analyses the question of the participation of the Orthodox clergy of the right-bank Ukraine in the Ukrainian national movement in the late 19th — early 20th centuries.